

aan te wijzen (en aan dezen werden dan alle als lastig beschouwde inheemsen, soms ook de gedetineerden uit bepaalde gevangenissen, toegevoegd), anderen deden weten dat wie niet opkwam, voortaan geen rantsoenbonnen zou krijgen. Aanwijzing betekende overigens niet in alle gevallen dat men vertrok: wie daar bezwaar tegen had en over voldoende geld beschikte (dat was bij talrijke Chinezen het geval), kon de inheemse bestuursambtenaren omkopen of, als dat niet mogelijk was, meestal wel een arme Javaan vinden die zich tegen betaling van een zeker bedrag bereid verklaarde, in plaats van de aangewezen te vertrekken. Bij dat vertrek moesten de *romoesja's* naar verzamelplaatsen lopen waar zij slecht werden behandeld en vervolgens in geblindeerde treinen gestopt die hen vervoerden naar de plaatsen waar gewerkt moest worden, of naar de havens. Nadien vernam men taal noch teken van hen en de overheidszorg voor de gezinnen die zij hadden achtergelaten, was zo beperkt dat particuliere Indonesische comités werden opgericht om voor aanvulling zorg te dragen. Vooral Hatta gaf impulsen in die richting. Een moeilijkheid was daarbij dat geen enkele overheidsinstantie de namen en adressen der *romoesja's* had genoteerd.

Het oproepen via het inheemse bestuur leverde resultaten op, waarover de Japanners alleszins tevreden waren: volgens hun rapporten kregen zij in de eerste grote actie, welke in november '43 begon en in maart '44 eindigde, driemaal meer *romoesja's* bijeen dan zij nodig hadden — niet duidelijk is of zij daarmee bedoelden dat dat hoge aantal op de verzamelplaatsen bijeenkwam of dat het de optelsom was van de schriftelijk aangemelde aantallen. Vaststaat dat de Japanners in het kader van die eerste actie 30% méér *romoesja's* van Java konden transporteren dan in hun eigen (vermoedelijk met opzet te hoog gestelde) plannen was voorzien.

Gegevens over de tweede actie, die in april '44 begon, zijn niet bekend.

Gelijk gezegd: wij veronderstellen dat veruit de meeste *romoesja's* op Java zijn gebleven. Wat hun inzet aldaar betreft, weten wij dat zij bestaande vliegvelden moesten uitbreiden en nieuwe aanleggen alsmede tunnels moesten graven voor de reserve-voorraden van het Japanse leger; verder, dat zij in Bantam de kolenmijnen moesten uitbreiden en in dat kader ook nieuwe weg- en spoorwegverbindingen aanleggen. Hier bevonden zich in november '44 ca. honderdduizend *romoesja's* die het in zoverre beter hadden dan hun lotgenoten elders dat zij in die maand textiel en medicijnen uitgereikt kregen. Er waren in totaal naar Bantam evenwel méér dan honderdduizend *romoesja's* overgebracht, want wie er de kans toe had gezien, had zijn werk in de steek gelaten en was